

ارزیابی نقش تعدیل گر باورهای دینی در اعتلای فرهنگ ایثار با وجود بی‌عدالتی‌های اجتماعی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان) [◇]

محمد اسحاقی آستانی^۱
محمدرضا زنگی‌آبادی^۲
نیما سلطانی‌نژاد^۳
رحیمه خادمی‌پور^۴

چکیده

هدف: نویسندگان در این پژوهش، نقش «باورهای دینی» را در تقویت و اعتلای فرهنگ ایثار، با وجود بی‌عدالتی‌های اجتماعی بررسی کرده و در صدد یافتن پاسخی علمی به این پرسش بوده‌اند که آیا باورهای دینی می‌تواند رابطه میان بی‌عدالتی‌های اجتماعی و تضعیف فرهنگ ایثار را تعدیل کنند. **روش:** روش پژوهش، توصیفی - پیمایشی و جامعه آماری، دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان بود. برای گردآوری داده‌ها از پرسشنامه طبقه‌بندی و برای تحلیل آنها از نرم‌افزار آماری اسمارت پی. ال. اس. استفاده شد. **یافته‌ها:** «بی‌عدالتی‌های اجتماعی» و «باورهای دینی»، متغیرهای برون‌زایی‌اند که توانسته‌اند بخشی از «فرهنگ ایثار» را پوشش دهند؛ بنابراین، رابطه «بی‌عدالتی‌های اجتماعی» با «فرهنگ ایثار» رابطه‌ای منفی و رابطه «باورهای دینی» و «فرهنگ ایثار» رابطه‌ای مثبت است. **نتیجه‌گیری:** نتایج حاصل از پژوهش، در برگیرنده اثبات سه فرضیه بود: نخست، میان بی‌عدالتی‌های اجتماعی و تضعیف فرهنگ ایثار، رابطه مستقیم وجود دارد؛ دوم، بین باورهای دینی و اعتلای فرهنگ ایثار، رابطه معناداری مشاهده می‌شود؛ سوم، در صورت بروز بی‌عدالتی‌های اجتماعی، باورهای دینی و پیش‌انگاره‌های دینی با ایفای نقش تعدیل‌گر، موجب تقویت و اعتلای فرهنگ ایثار در جامعه می‌شوند.

واژگان کلیدی: باورهای دینی، فرهنگ ایثار، بی‌عدالتی اجتماعی، دانشگاه شهید باهنر کرمان.

◇ دریافت مقاله: 96/10/19؛ تصویب نهایی: 97/05/15

1. دکتری فقه و حقوق جزا دانشگاه شهید مطهری، استادیار دانشکده الهیات و معارف اسلامی، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) / نشانی: تهران، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و الهیات / شماره: 02166400835 / Email: m.eshaghi.a@ut.ac.ir
2. کارشناس ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده حقوق و الهیات، دانشگاه شهید باهنر کرمان.
3. دانشجوی دکتری مدیریت بازاریابی بین‌الملل، دانشکده مدیریت، دانشگاه تهران.
4. کارشناس ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده حقوق و الهیات، دانشگاه شهید باهنر کرمان.

الف) مقدمه

ایثار یا دیگرگرایی، به مثابه نهادی اخلاقی و متعالی در زندگی بشر به ایفای نقش پرداخته، همواره جزء جدایی‌ناپذیر روابط اجتماعی بشر بوده است. ایثار را می‌توان ذاتی بشر دانست؛ زیرا انسان فطرتاً به ایثار گرایش دارد، هر چند در بسیاری مواقع، نقطه مقابل ایثار (استیثار) بر فطریات انسان غالب شده، او را از تعالی اخلاقی بازداشته و به خودگرایی سوق داده است. خداوند متعال همواره از خودگذشتگی و ایثار را در قالب برنامه رشد و تعالی اخلاقی بشر یادآور شده است؛ به نحوی که در ادیان یهودیت، مسیحیت و اسلام که به وحدانیت خدا و ارسال رسولان ایمان دارند، می‌توان نقش و جایگاه رفیع ایثار و توصیه به آن را مشاهده کرد (عزتی، 1371: 163). همچنین در آموزه‌های مکاتب مختلف مانند زرتشت، بودا، مزدا، کنفوسیوس و... از ایثار به عنوان یک ارزش فردی و اجتماعی یاد شده و با عباراتی مثل نعدوستی، خیرخواهی، کمک به دیگری و نیکوکاری بر آن تأکید شده است (آزادیان، 1390: 150). بنابر این، ایثار مفهومی اخلاقی و فطری گسترده است که گستردگی آن، به دلیل عجین بودنش با ذات بشر است؛ این همبستگی ذاتی به حدی است که «چو عضوی به درد آورد روزگار، دگر عضوها را نماند قرار» و خود را ملزم به یاری رساندن به دیگران می‌داند. البته برخی زیست‌شناسان اجتماعی نیز ایثار به معنای نعدوستی را رفتاری خودخواهانه در سطح ژنتیک و نه در سطح فردی قلمداد می‌کنند که شبیه نعدوستی موجوداتی مانند زنبور عسل و مورچه‌های ماده است که برای توفیق ملکه در تولید مثل، نعدوستانه کار می‌کنند. (کاپلان و سادوک،¹ 1394، ج 1: 207)

ایثار، رمز استحکام و پویایی جامعه است و در تثبیت هویت انسانی، دینی و ملی نقش بی‌بدیلی دارد. همچنین به عنوان یک مقام انسانی، در آیات و روایات ستوده شده است؛ چنانکه در قرآن کریم، جهاد با جان و مال در راه خدا را نوعی ایثار دانسته، آن را اعظم درجات نزد خودش بیان می‌کند (توبه: 20) و مؤمنانی را که با چنین اندیشه‌ای ایثار می‌کنند، مشتری خدا و لایق بهشت برین دانسته و حقانیت این وعده الهی را به گواه قرآن، در تورات و انجیل نیز ذکر فرموده است. (توبه: 111)

چنانچه فرهنگ ایثار در جامعه نهادینه شود، ارزشهای اخلاقی ظهور یافته، پایه‌های انسانیت مستحکم‌تر می‌شود. ایثار در اسلام، پیش‌زمینه‌ای چون اخلاص و در راه خدا بودن دارد. ایثار بیانگر رشد و معرفت انسانی است و این موقعی است که انسان به تکامل روحی دسترسی پیدا کند. ایثارگری از آنجا که حامل پیامهایی همچون: خداخواهی، دین‌باوری، خدایابی، انسان‌دوستی و دگرخواهی، شهادت و رشادت، از خودگذشتگی، عزت و عظمت و... است، در بین ما تقدس پیدا کرده است (فهیمی قوچانی، 1388). اما گاهی بروز برخی عوامل همچون ترویج و غلبه فرهنگ فردگرایی و سکولار، موجب کم‌رنگ شدن این اصل انسانی و

ارزیابی نقش تعدیل‌گر باورهای دینی در اعتلای فرهنگ ایثار ... ♦ 321

کاهش ترویج آن در جامعه می‌شود. از جمله این عوامل، «بی‌عدالتی‌های اجتماعی» است که در صورت فراگیر شدن در سطح جامعه، مردم را نسبت به بسیاری از موازین اخلاقی نظیر ایثار، دلسرد می‌کند و تمایل برخی افراد را به انجام این اصول اخلاقی از بین می‌برد.

برخی پژوهشگران، چالشهای بی‌عدالتی‌های اجتماعی را که نتیجه‌ای جز ایجاد فاصله میان مردم و نظام اسلامی به همراه ندارد، در چند دسته قابل تقسیم دانسته‌اند که ناظر به فرمایشات مقام معظم رهبری در این زمینه نیز می‌باشد. دسته نخست، محرومیتها و معضلات اقتصادی، شامل فقر و بیکاری و گرانی و کاهش ارزش پول ملی است. دسته دوم، استفاده نادرست از سرمایه‌ها و منابع، شامل مصرف نادرست بیت‌المال، روابط ناسالم ثروت و قدرت و عدم اولویت دادن به امور اقتصادی با اهمیت‌تر در تنظیم سیاستهاست. دسته سوم، شامل انواع فسادهای مالی و اداری است که سبب عدم امنیت در سرمایه‌گذاری، سلب اعتماد عمومی، دلسرد شدن مردم، هدر رفتن ثروت عمومی، سرایت فساد به بدنه اقتصادی کشور و در تنگنا قرار گرفتن فعالیتهای اقتصادی سالم می‌شود. دسته چهارم، شامل ظلمهای اجتماعی همچون فساد اداری و توجه به سفارشها و پارتی‌بازی و دسته پنجم شامل اختلافات طبقاتی و ثروتهای بادآورده و نامشروع است (جاویدی، 1393: 63). با وجود هر کدام از این چالشها و معضلات، دیدگاه آحاد جامعه به فرهنگ ایثار و دیگرگزینی، کاهش و گرایش به استیثار و خودگرایی افزایش پیدا می‌کند و همین امر موجب گسترش فزاینده مبانی نظری و تفکرات لیبرالیسم و فردگرایی می‌شود. برخی پژوهشگران نیز احساس بی‌عدالتی در افراد جامعه، به ویژه جوانان و دانشجویان را اصلی‌ترین دلیل عدم مسئولیت‌پذیری آنان قلمداد می‌کنند. (فضل‌اللهی قمی، 1394: 340)

با وجود ایجاد دلسردی نسبت به فرهنگ ایثار در صورت بروز بی‌عدالتی، مؤلفه‌های تأثیرگذاری نیز وجود دارند که می‌توانند نقش «تعدیل‌گر» را ایفا کنند؛ به این معنا که دیدگاه منفی به وجود آمده را نسبت به فرهنگ ایثار، تا حدی تعدیل کرده، به حالت متعادل برگرداند. برخی تحقیقات حاکی از آن است که باورهای دینی و جهت‌گیری‌های مذهبی، رابطه معناداری با سلامت روانی افراد جامعه دارند و پایداری به عقاید و مناسک دینی و مذهبی، تغییراتی هر چند اندک، در سلامت روانی جامعه به وجود می‌آورد (کرمی و همکاران، 1385: 31). بنابر این، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تأثیرگذار در این باره، «باورهای دینی» و پیش‌انگاره‌های مذهبی افراد است که می‌تواند با بیان استدلال‌ات عقلی و نقلی در باره نافرجام بودن بی‌عدالتی‌های اجتماعی، فرهنگ ایثار را به افراد یادآوری کرده، از اضمحلال و نابودی این اصل بنیادین اخلاقی در زندگی بشر جلوگیری کند.

محققان در این پژوهش با در نظر گرفتن مبانی و مفاهیمی همچون: باور دینی، فرهنگ ایثار و بی‌عدالتی‌های اجتماعی، دیدگاه دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان را درباره میزان گرایش آنان نسبت به اعتلای فرهنگ ایثار با وجود مشاهده بی‌عدالتی‌های اجتماعی، سنجش و مطالعه کرده، به دنبال یافتن

پاسخی علمی برای این پرسش‌اند که در شرایط نابرابر اجتماعی، باورهای دینی چه نقشی در اعتلای فرهنگ ایثار ایفا می‌کنند. با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان فرضیات ذیل را ارائه کرد:

فرضیه 1: بی‌عدالتی‌های اجتماعی بر تضعیف فرهنگ ایثار تأثیر دارند.

فرضیه 2: باورها و مفاهیم دینی باعث اعتلای فرهنگ ایثار می‌شوند.

فرضیه 3: در صورت بروز بی‌عدالتی‌های اجتماعی، باورهای دینی بر تقویت فرهنگ ایثار در جامعه تأثیر دارند.

ب) مفاهیم پژوهش

1. باورهای دینی

اندیشمندان تعاریف متعددی از باور ارائه کرده‌اند. دیوید هیوم¹ (1987) نخستین فیلسوفی است که مفهوم «باور» را به صورت علمی بررسی و آن را به «حساس» تشبیه کرده است. سوئین‌برن² معتقد است: باور، چیزی است که برای انسان پدید می‌آید؛ نه کاری که انسان آن را انجام می‌دهد. همچنین وی معتقد است که ناباوران به خدا، موردی برای تجربه نبود خدا ندارند که به حرفشان اعتماد و باور کنیم؛ اما دین‌باوران چیزی به نام خدا را گواهی می‌دهند. (سوئین‌برن، 2005: 25)

برخی معتقدند که باور تابع اراده انسان نیست؛ زیرا اگر باور تحت کنترل ما بود، آن وقت باورهای پایه و درجه اعتماد به باورها نیز تحت کنترل ما درمی‌آمد. در عین حال که باور ما زائیده اراده ما نیست و به اراده ما هم زایل نمی‌شود، اما می‌توانیم با مواجه ساختن خود با دلایل و شواهد دیگر به طور گزینشی، زمینه از دست دادن باوری و جایگزین شدن باور دیگری را تدارک ببینیم. با این وجود، اگر بدانیم میل ما به سوی نتیجه‌گیری خاصی است، نتیجه حاصل را نمی‌توانیم باور بنامیم. (رسولی‌پور، 1387: 87)

بنابر این، باور مفهومی دو بُعدی است که در بُعد نخست، حالت انتسابی دارد و در ذات انسان نهفته است و در بُعد دیگر، حالتی اکتسابی به خود می‌گیرد و قابل تغییر و تحول است؛ بدین نحو که انسان می‌تواند باور دینی را در خود تغییر دهد و به اعتقادات و باورهای مکاتب دیگر گرایش پیدا کند.

1. David Hume
2. Swinburne

323 ◆ ارزیابی نقش تعدیل‌گر باورهای دینی در اعتلای فرهنگ ایثار ...

برخی نیز معتقدند باور دینی، متمایز از عمل دینی یا رفتارهای دینی است؛ چنانچه برخی باورمندان به دین، آیین مذهبی به جا نمی‌آورند و برخی از برپاکنندگان آیین مذهبی، باور به دین ندارند. باورهای دینی، از ایده‌هایی منحصر به فرد به دین مشتق شده است. (ویتگشتاین،¹ 2007: 53)

با این وجود، باور دینی همان اعتقاد قلبی افراد به اصول و مبانی دینی و مذهبی خود است که شالوده زندگی معنوی آنان را تشکیل داده، باعث آرامش روانی انسان می‌شود و در قرآن از آن به «سکینه» (فتح: 4) و «اطمینان قلبی» (رعد: 28) یاد شده است. تحقیقات گسترده دانشمندان نیز بر این امر گواهی می‌دهد که باورهای دینی موجب بهبود سلامت روانی می‌شود. در این باره می‌توان به سخن بنیامین راش اشاره کرد که نقش دین در سلامت روانی انسان، همانند اکسیژن برای تنفس است. (کرمی و همکاران، 1385: 34)

شهید مطهری باور دینی را به ایمان مذهبی تعبیر کرده، معتقد است ایمان مذهبی، تلقی انسان را نسبت به جهان شکل می‌دهد؛ به این نحو که آفرینش را هدف‌دار و هدف را خیر و تکامل و سعادت معرفی می‌کند و طبعاً دید انسان را نسبت به نظام کلی هستی و قوانین حاکم بر آن خوش‌بینانه می‌سازد. ایمان، زندگی را در درون جان ما وسعت می‌بخشد و مانع فشار عوامل روحی می‌شود. (مطهری، 1394، ج 2: 44)

با بررسی مفاهیم قرآنی شاید بتوان گفت مفهوم «باور» ذیل عناوینی همچون «ایمان» و «یقین» بیان شده است. آیات فراوانی پیرامون آنها وجود دارد که به طور عمده در مقابل شک و تردید قرار دارند؛ از جمله: «تا مؤمنان به آخرت از آنانی که در شک هستند، شناخته شوند» (سبا: 21). همچنین قرآن کریم، به نتایج و آثار «ایمان» و «یقین» یا همان «باور قلبی» در موارد مختلفی اشاره کرده و یکی از این آثار را، ایجاد رابطه مستحکم و ناگسستنی برادری در میان مؤمنان بیان می‌دارد که فداکاری و ایثار را نیز در بر دارد: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات: 10). صاحب تفسیر التبیان ذیل این آیه و در تعریف «مؤمنون» می‌فرماید: «مؤمنان کسانی‌اند که به یگانگی خداوند یقین دارند و دستورات او را اطاعت می‌کنند و به پیامبری محمد (ص) اقرار دارند و به آنچه وی از جانب پروردگار آورده است عمل می‌کنند» (طوسی، 1428، ج 9: 346). مستنبط از تعریف مذکور این است که ایمان همواره باید همراه با اقرار زبانی و عمل به ارکان و اعضا باشد و بدون آنها نمی‌توان برای ایمان و یقین و باور، ارزشی متصور شد.

2. فرهنگ ایثار

ایثار به معنای غرض دیگران را بر خود مقدم داشتن، برگزیدن و منفعت غیر را بر خود مقدم داشتن و کمال درجه سخاوت است (دهخدا، 1377). همچنین به معنای بذل، گذشت کردن از حق خود برای دیگران نیز بیان شده است (انوری، 1381: 184). مؤلف جامع‌السعادات می‌نویسد: «برترین درجات جود و سخا، ایثار است و آن

عبارت است از جود و بخشش مال با وجود نیاز و احتیاج به آن. خدای سبحان در مدح اهل ایثار می‌فرماید: «و يُؤْتُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» (حشر: 9)؛ و آنان را بر خود مرجح می‌دارند اگر چه خود نیازمند باشند و پیامبر (ص) نیز فرمودند: «أَيُّمَا امْرَأَةٍ اِشْتَهَىٰ شَهْوَةً فَرَدَّ شَهْوَتَهُ وَ أَثَرَ عَلَىٰ نَفْسِهِ عَفْرَكَةٌ؛ هر مردی که چیزی را بخواهد و خود را از آن خواهش نگاه دارد و دیگری را بر خود ترجیح دهد آرمزیده می‌شود». (زراقی، 1419: 163)

بنابر این، ایثار هم از طریق بذل مال یا تلاش و هم با نثار جان در راه خدا صورت می‌پذیرد که مورد اخیر، شهادت نام دارد و بالاترین درجه ایثار نامیده می‌شود؛ خداوند می‌فرماید: «در میان مردم کسانی‌اند که در جستجوی خشنودی خدا از جان خویش می‌گذرند» (نقره: 207). در تبیین این عبارت در آیه که از فداکاری و جانبازی تعبیر به «فروختن» شده، آمده است: «فروشنده جنس، همیشه در صدد به دست آوردن پول جنس است و فداکاران هم در فداکاری خود رضایت و خوشنودی خدا را طلب می‌نمایند». (طبرسی، 1372، ج 2: 287)

در تعریفی عملیاتی می‌توان ایثار را چنین تعریف کرد: «ترجیح منافع دیگران و مصالح جامعه بر منافع فردی و گروهی و صرف امکانات خود برای ایفای مسئولیت الهی و انسانی». (شورای عالی انقلاب فرهنگی، 1391)

برای تبیین مقوله فرهنگ ایثار، تعریف مفهوم «فرهنگ» ضروری می‌نماید. ادوارد تایلور¹ انسان‌شناس انگلیسی می‌گوید: «فرهنگ عبارت است از مجموعه درهم تنیده‌ای از ارزشها، هنجارها، آداب و رسوم، اخلاقیات، قانون و هر آنچه که انسان به عنوان عضوی از جامعه کسب می‌کند» (آشوری، 1386: 41). شهید مطهری در این باره می‌گوید: فرهنگ فعل و انفعالاتی است که مبتنی بر فطرت در روان انسان صورت می‌گیرد (شهبویی، 1386: 41). برخی محققان نیز معتقدند فرهنگ هر جامعه‌ای از لایه‌های مختلف، دانشهای بنیادین، ارزشها و نمادها و به عبارت دیگر؛ ابزار، تکنیک و روشها، نظم اجتماعی و مؤسسات موجود و ارزشها تشکیل یافته است و شیوه زندگی افراد یک جامعه و ویژگی‌های متمایز از جوامع دیگر آن، بستگی به فرهنگ و ارزشها دارد که رکن تعلیم و تربیت را تشکیل می‌دهد. (فضل‌اللهی قمی، 1394: 338)

البته باید اذعان داشت که فرهنگها در جوامع گوناگون از یکدیگر متمایزند. به عبارت دیگر؛ ممکن است در یک جامعه، امری مانند حجاب دارای ارزش باشد و فرهنگ قلمداد شود؛ ولی همین امر در جامعه دیگر، ارزش محسوب نشود و ماهیت فرهنگ به خود نگیرد و ممکن است طی سالیان متمادی، جای این دو فرهنگ و ارزش در دو جامعه مذکور عوض شود؛ چنانکه برخی جامعه‌شناسان مانند رونالد اینگلهارت² معتقدند جوامع دارای ارزشها، نگرشها و عاداتهای متفاوت و نسبتاً پایداری‌اند که این عاداتها ثابت و غیر قابل تغییر نیستند. در حالی که ارزشها و نگرشهای سنتی میان نسلهای پیشین جوامع رواج دارد، نسلهای جدیدتر

1. Edward Taylor
2. Inglehart

ارزیابی نقش تعدیل‌گر باورهای دینی در اعتلای فرهنگ ایثار ... 325

دارای ارزشهای متفاوتی اند (محمدزاده، 1396: 66). در نقشه مهندسی فرهنگی که به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی رسیده، در تعریف فرهنگ آمده است: «فرهنگ نظام‌واره‌ای است از عقاید و باورهای اساسی، ارزشها، آداب و الگوهای رفتاری ریشه‌دار و دیرپا و نمادها و مصنوعات که ادراکات، رفتار و مناسبات جامعه را جهت و شکل می‌دهد و هویت آن را می‌سازد». (شورای عالی انقلاب فرهنگی، 1391)

با توجه به مطالب پیشگفته، می‌توان «فرهنگ ایثار» را چنین تعریف کرد: «بروز ارزشهای ذاتی و فطری انسان در مسیر مقدم کردن حق دیگری بر حق خود در سطح جامعه و رسیدن به بالاترین درجه جود و بخشش». بنابر این، در صورت نهادینه شدن فرهنگ ایثار و دیگر‌گزینی در اجتماع بشر، تعالی اخلاقی انسان رو به افزایش گذاشته، معنای واقعی عدالت در گستره جوامع انسانی ظهور و بروز پیدا می‌کند.

3. عدالت اجتماعی

یکی از مؤلفه‌های مؤثر در این پژوهش، بررسی بی‌عدالتی‌های اجتماعی است که نقش آن در افزایش یا کاهش فرهنگ ایثار تحلیل شده است. برای تبیین این مؤلفه، نقطه مقابل آن؛ یعنی «عدالت اجتماعی» را مطالعه می‌کنیم؛ چنانکه اهل علم معتقدند «تُعرَفُ الأشياءُ بأضدادِها»؛ یعنی اشیا از راه نقطه مخالف و مقابلشان شناخته می‌شوند و به وجود آنها پی برده می‌شود. البته چنانکه شهید مطهری نیز می‌فرماید، مقصود از «شناختن» تعریف اصطلاحی منطقی نیست؛ زیرا در منطق ثابت شده که اشیا را از طریق ضد و نقطه مقابلشان نمی‌شود تعریف کرد و مقصود از ضد در اینجا مطلق نقطه مقابل است و منظور از شناختن، مطلق پی بردن است (مطهری، 1394، ج 3: 124). به هر حال، در این پژوهش برای تعریف بی‌عدالتی‌های اجتماعی و مصداقهای آن، به بیان عدالت اجتماعی و مصادیق آن توجه شده است.

عدالت از مفاهیم بنیادین زندگی انسان است که تحقق عینی آن در جامعه، مهم‌ترین غایت او به حساب می‌آید و همواره مکاتب و نظامهای سیاسی و حکومتی مختلف (اعم از نظامهای دین‌مدار و نظامهای لیبرال) سعی داشته‌اند خود را به مفهوم عدالت اجتماعی متصف کنند. عدل به معنای برابری و مساوات است که تساوی آن با بصیرت درک شود. همچنین برخی معتقدند عدل، مساوات در جزاست. (ابن منظور، 1419، ج 1: 436؛ راغب اصفهانی، 1395؛ ابن فارس، 1421، ج 4: 247)

عدالت از منظر قرآن کریم به مثابه ملکه فردی و اجتماعی انسان است که در فطرت او ریشه دارد. گرایش به عدالت و تنفر از بی‌عدالتی و تبعیض در نهاد انسان وجود دارد و فطرت او به این امر حکم می‌کند. بی‌تردید قرآن هیچگاه انسان را به چیزی فرا نمی‌خواند که خارج از عقل و فطرت او باشد و اگر می‌فرماید: «همانا خداوند فرمان به عدل و احسان می‌دهد» (نحل: 90)، فرمان به عدلی می‌دهد که ریشه در وجود او دارد. عدل به عنوان یک اصل دینی و قرآنی، با این هدف که اجرای عدالت کامل در جامعه بشری محقق شود، در سیره عملی پیامبر اسلام (ص) مشهود است؛ چنانکه امام باقر (ع) می‌فرمایند:

«پیامبر(ص) رسوم جاهلیت را از بین برد و در برخورد با مردم از عدالت آغاز کرد» (حکیمی، 1395، ج 6: 359). حضرت علی(ع) نیز مرتبه عدالت را از جود و بخشش بالاتر می‌داند (نهج البلاغه، حکمت 437) و همچنین می‌فرماید: آن اصلی که می‌تواند تعادل اجتماعی را حفظ کند و همه را راضی نگه دارد، به پیکر اجتماع، سلامت و به روح اجتماع، آرامش بدهد، عدالت است. (مطهری، 1393: 80)

اهمیت و ضرورت عدالت اجتماعی به قدری زیاد است که برخی محققان، علت بسیاری از انقلابها را فقدان عدالت اجتماعی در جامعه بیان می‌کنند و معتقدند تمام مصلحان بشری با اندیشه عدالت، حرکت‌های اصلاحی خود را آغاز کرده و یکی از اهداف اصلی انقلاب و تحولات اجتماعی خود را رفع تبعیض و برقراری عدالت اجتماعی قرار داده‌اند. (اسماعیلی، 1390: 45)

یک) ابعاد و شاخصه‌های عدالت اجتماعی

عدالت اجتماعی با بیانی که گذشت، دارای ابعاد گوناگون و شاخصه‌های متعددی است که در مبانی نظری مکاتب مختلف، اعم از دین‌مدار و لیبرال مشترک‌اند و هر کدام می‌تواند به عنوان شاخصی مطرح بوده یا به تنهایی در برگیرنده چند شاخص باشد. در ادامه به برخی از ابعاد و شاخصه‌های عدالت اجتماعی به صورت موجز اشاره می‌شود. اهم شاخصه‌های عدالت اجتماعی عبارتند از: اعطای حقوق شهروندان (توسلی، 1380: 181)؛ مساوات و عدم تبعیض (بخشی، 1375: 128)؛ اعتدال (اسماعیلی، 1390: 53)؛ توازن (فلسفی، 1386، ج 2: 266)؛ عدالت و برابری در سازوکارهای اقتصادی (کیخا، 1383: 171)؛ انصاف (کلینی، 1370، ج 4: 431)؛ قانونمندی (جعفری، 1376، ج 3: 255) و عدالت اجتماعی در امور سیاسی (راش، 1377: 144).

عدالت اجتماعی ابعاد متنوعی دارد که برخی از مهم‌ترین آنها بیان شد. شاخصه‌های مذکور تقریباً در همه جوامع و نظامهای امروزی دنیا پذیرفته شده‌اند. برخی اوقات، نظامهای گوناگون تلاش دارند که خود را متصف به رعایت کامل عدالت اجتماعی کنند؛ لذا دیگر مکاتب را به زیر پا گذاشتن این اصول متهم می‌کنند. این امر را می‌توان در منازعه جهان غرب و نظامهای لیبرال با نظام اسلامی به وضوح مشاهده کرد که همواره با نادیده انگاشتن جامعیت نظام اسلامی، این مکتب را به نقض عدالت اجتماعی متهم می‌کنند که البته این امر، به خودی خود، عین بی‌عدالتی نظامهای غربی و لیبرال است.

نقطه مقابل عدالت اجتماعی، ظلم و بی‌عدالتی است که منجر به آسیبهای اجتماعی فراوانی از جمله پایمال کردن حقوق دیگران، پدید آمدن دشمنی، فرسایش و از بین بردن پایه‌های تمدنی و فرهنگی جامعه و می‌شود؛ چنانکه حضرت علی(ع) نتیجه ظلم و جور را در کلامی موجز و مفید چنین بیان فرموده‌اند: «الْجُورُ مُمْحَاةٌ» (آمدی، 1392، ج 1: 65)؛ جور و ستم، محوکننده است. بنابر این، ظلم و بی‌عدالتی را می‌توان همچون غده سرطانی دانست که در صورت ریشه دواندن در پیکره جامعه، هم عمر دولتها و حکومتها را کوتاه می‌کند و هم حیات امتهای و ملتها را محو می‌سازد.

ج) پیشینه تحقیق

آقامحمدی و همکاران (1393) در بررسی «تأثیر دین و باورهای دینی در سلامت روانی فرد و جامعه» دریافتند که دین با سازوکارهای گوناگون از قبیل امیدواری، انگیزه و مثبت‌نگری در دین، ایجاد شبکه حمایتی عاطفی و اجتماعی، تبیین و تعریف لذت‌بخش و معقول از درد و محرومیت و...، موجب سلامت روانی فرد و جامعه می‌شود و مطالعات انجام‌شده حاکی از آن است که می‌توان در گرو اعتقادات و اعمال صالح و اخلاقی پسندیده، به آرامش روانی دست یافت و انسان معتقد را به انسان سرزنده تبدیل کرد.

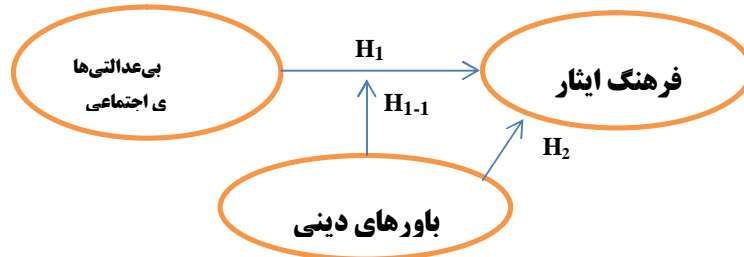
نتیجه پژوهش گل‌پرست و شاهنده (1392) این بود که شناساندن ترویج و تقویت ارزشهای فرهنگ ایثار و شهادت برای جامعه و به خصوص نسلهای کنونی، از مهم‌ترین و اساسی‌ترین وظایف مسئولان رسانه‌های جمعی و نهادهای فرهنگی و اجتماعی است. بنابر این، تبیین و تعریف و ترویج و تقویت فرهنگ و ایثار و شهادت، در کنار مفاهیم اقتصادی تربیتی و سیاسی و... امری ضروری و لازم است.

سوری (1391) در تحقیق خود می‌نویسد: از نظر کارکنان مرد و زن بنیاد شهید و امور ایثارگران شهر اهواز، پخش وصیت‌نامه‌های شهیدان، ساخت و پخش سریالهای زندگی شهیدان، بازدید از مزار شهید، نامگذاری خیابانها و میدانها به نام شهید و شناسایی ویژگی‌های شخصیتی شهید از طریق انجام تحقیقات، در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت مؤثر است. نتیجه پژوهش دیگری (سجانی، 1387)، مشکلات ایجاد شده در زمینه کاهش و تضعیف فرهنگ ایثار و شهادت را در مراکز آموزشی و بر اساس همکاری کلی و ملی قابل رفع می‌داند. بنابر این، برای نهادینه کردن فرهنگ ایثارگری باید از آموزش و پرورش و مراکز آموزشی در فرایند جامعه‌پذیری و عملیاتی کردن فرهنگ ایثار و شهادت شروع کرد و انجام این امر باید در فضای فرهنگی و مبتنی بر آموزه‌های دینی و علمی انجام پذیرد.

با این حال، پژوهش حاضر - که تأثیر مشاهده بی‌عدالتی‌ها در تضعیف فرهنگ ایثار و نیز نقش تعدیل‌گر باورهای دینی در تقویت فرهنگ ایثار را بررسی می‌کند - پژوهش جدیدی است و افقی نو را برای جامعه ترسیم می‌کند که در تحقیقات پیشین مشاهده نمی‌شود.

د) نمودار مفهومی پژوهش

به منظور تدوین فرضیه‌های پژوهش، به ترسیم نمودار مفهومی نیاز است تا بر اساس آن، ضمن شناسایی متغیرها؛ فرضیه‌ها، روابط بین متغیرها و تعاریف مفهومی و عملیاتی آنها را تبیین کند. این پژوهش در صدد بررسی این موضوع است که در ارتباط میان بی‌عدالتی‌های اجتماعی و فرهنگ ایثار، باورهای دینی نقش تعدیل‌گر را ایفا می‌کنند یا خیر؟ نمودار مفهومی پژوهش به صورت شکل 1 است.

نمودار 1: چارچوب مفهومی پژوهش

هـ) روش‌شناسی و ابزار پژوهش

پژوهش حاضر تجربه‌گرا بوده؛ از نظر هدف، کاربردی است و از نظر رویکرد، در زمره پژوهش‌های استنباطی قرار می‌گیرد که به روش توصیفی - پیمایشی با رویکرد مطالعه موردی به صورت کمی و از طریق گردآوری داده‌های مقطعی انجام پذیرفته است. از نظر جهت‌گیری نیز پژوهش ارزیابی محسوب می‌شود که قصد آزمون فرضیه را دارد و از ابزار پرسشنامه استفاده می‌کند. در مدل تحلیلی پژوهش، متغیر بی‌عدالتی‌های اجتماعی، متغیر مستقل و فرهنگ ایثار، متغیر وابسته و باورهای دینی، متغیر تعدیل‌کننده‌اند.

این پژوهش با همراهی دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان انجام شد که از طریق پاسخ به سؤالات پرسشنامه طبقه‌بندی شده، در تدوین پژوهش مشارکت داشتند. روش نمونه‌گیری از نوع طبقه‌ای متناسب است که از میان دانشکده‌های مختلف دانشگاه شهید باهنر کرمان، به نسبت تعداد دانشجویان نمونه‌گیری شده است. حجم نمونه با استفاده از روش کوکران، 360 نفر برآورد شد و در نهایت، داده‌های مد نظر از طریق طریق پرسشنامه حضوری و به صورت دسترس جمع‌آوری شدند. پس از جمع‌آوری داده‌ها از طریق پرسشنامه بومی‌سازی شده، از روش مدل‌یابی معادلات ساختاری به وسیله نرم‌افزار آماری اسمارت پی.ال.اس. برای همبستگی میان متغیرها، بررسی رابطه متغیرها و آزمون فرضیات استفاده شده است. نتایج جمعیت‌شناختی پاسخ‌دهندگان در خصوص جنسیت، سن و مقطع تحصیلی در جدول 1، ارائه شده است.

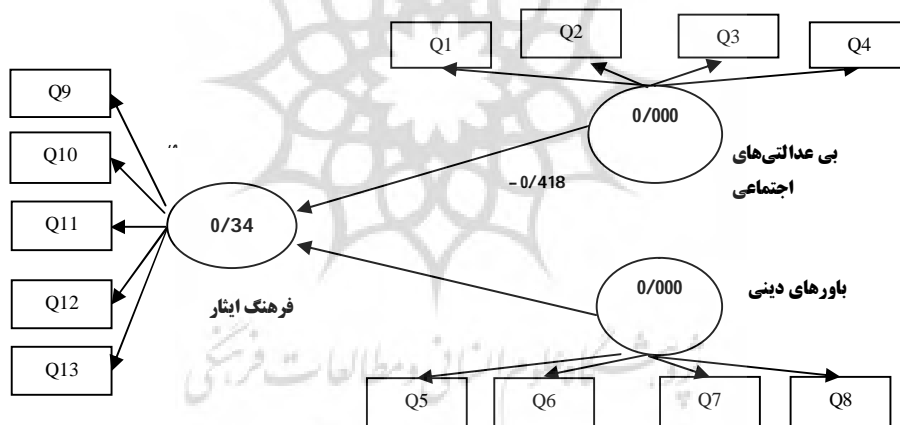
ارزیابی نقش تعدیل‌گر باورهای دینی در اعتلای فرهنگ ایثار ... 329

جدول 1: مشخصات جمعیت‌شناختی نمونه

جنسیت	فراوانی	درصد	2. سن	فراوانی	درصد	3. مقطع تحصیلی	فراوانی	درصد
مرد	145	40/3	<20	24	6/7	کارشناسی	250	45/6
زن	215	59/7	20-25	175	48/7	کارشناسی‌ارشد	69	31/4
			25-30	120	33/3	دکتری	41	18/6
			>30	41	11/3			

(و) یافته‌ها

1. تحلیل داده‌ها بدون حضور متغیر تعدیل‌گر (رسم دیاگرام مسیر در حالت تخمین ضرایب استاندارد)

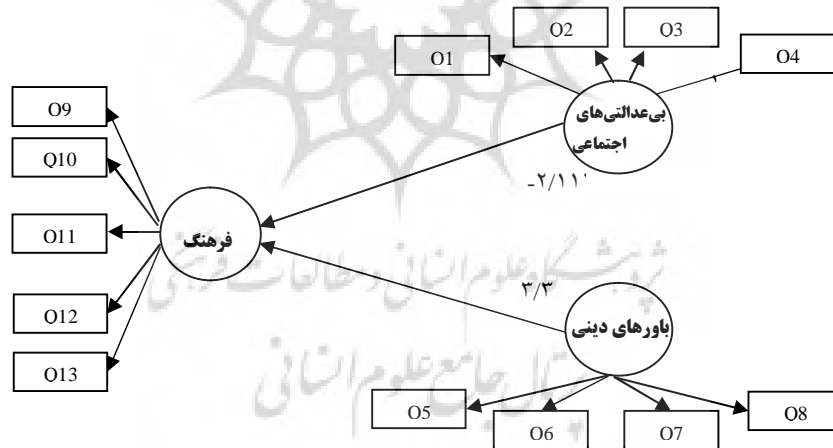

نمودار 2: مدل تحقیق در حالت تخمین ضرایب استاندارد

نمودار 2، مدل تحقیق را در حالت تخمین ضرایب استاندارد نشان می‌دهد. کلیه متغیرهای تحقیق به دو دسته پنهان و آشکار تبدیل می‌شوند. متغیرهای آشکار یا مشاهده‌شده (مستطیل شکل) به طور مستقیم توسط پژوهشگر اندازه‌گیری می‌شوند؛ در حالی که متغیرهای مکنون یا مشاهده‌نشده (بیضی شکل) به طور مستقیم اندازه‌گیری نمی‌شوند، بلکه بر اساس روابط یا همبستگی بین متغیرهای اندازه‌گیری‌شده استنباط می‌شوند.

در این پژوهش، «بی‌عدالتی‌های اجتماعی» و «باورهای دینی»، متغیرهای برونزا و «فرهنگ ایثار»، متغیر درون‌زاست. با توجه به مدل پژوهش، در حالت تخمین ضرایب می‌توان بارهای عاملی و ضرایب مسیر را برآورد کرد. در نمودار، اعداد یا ضرایب به دو دسته تقسیم می‌شوند. دسته اول، معادلات اندازه‌گیری‌اند که در اصطلاح، بارهای عاملی نامیده می‌شوند و روابط بین متغیرهای پنهان و آشکار می‌باشند. دسته دوم، معادلات ساختاری و روابط بین متغیرهای پنهان و آشکارند که برای آزمون فرضیات استفاده می‌شوند. به این ضرایب در اصطلاح، ضرایب مسیر گفته می‌شود. اعداد داخل بیضی، شاخص ضریب تعیین (R²) می‌باشند. ضریب تعیین، بررسی می‌کند چند درصد از واریانس یک متغیر وابسته توسط متغیرهای مستقل تبیین و پوشش داده می‌شود. ضریب تعیین برای متغیر «فرهنگ ایثار»، 0/34 شده است؛ یعنی، متغیرهای «بی‌عدالتی‌های اجتماعی» و «باورهای دینی» در مجموع توانسته‌اند 34 درصد از «فرهنگ ایثار» را پوشش دهند. با توجه به رابطه منفی «بی‌عدالتی‌های اجتماعی» با «فرهنگ ایثار» و از طرفی، رابطه مثبت «باورهای دینی» و «فرهنگ ایثار» و همچنین میزان پایین ضریب تعیین (34 درصد)، می‌توان نتیجه گرفت که نقش منفی بی‌عدالتی‌های اجتماعی، بیشتر از باورهای دینی بوده است. این مطلب با توجه به ضریب مسیر بی‌عدالتی‌های اجتماعی (-0/418) و ضریب مسیر باورهای دینی (0/208) قابل توجیه است.

2. تحلیل داده‌ها بدون حضور متغیر تعدیل‌گر (رسم دیاگرام مسیر در حالت معناداری ضرایب

نمودار 3: مدل تحقیق در حالت معناداری ضرایب (t-value)

نمودار 3، مدل تحقیق را در حالت معناداری ضرایب نشان می‌دهد. این مدل، تمامی معادلات اندازه‌گیری (بارهای عاملی) و معادلات ساختاری (ضرایب مسیر) را با استفاده از آماره تی، آزمون می‌کند. طبق این مدل، نتایج حاصل از بارهای عاملی، روایی بالای مدل را اندازه‌گیری می‌کند. تمامی معادلات

331 ♦ ارزیابی نقش تعدیل‌گر باورهای دینی در اعتلای فرهنگ ایثار ...

اندازه‌گیری در سطح اطمینان 99 درصد و همچنین ضرایب مسیر متغیرهای «بی‌عدالتی‌های اجتماعی» و «باورهای دینی» بر «فرهنگ ایثار» در سطح اطمینان 95 درصد معنادار شده‌اند؛ زیرا آماره‌ی تی، خارج بازه $-1/96$ تا $+1/96$ قرار دارد و این متغیرها بر «فرهنگ ایثار» تأثیر دارند.

3. تحلیل داده‌ها با حضور متغیر تعدیل‌گر باورهای دینی

در این پژوهش، رابطه‌ی میان «بی‌عدالتی‌های اجتماعی» و «فرهنگ ایثار» با حضور متغیر تعدیل‌گر «باورهای دینی» بررسی شده است. چنانکه پیش از این بیان شد، متغیرهای «بی‌عدالتی‌های اجتماعی» در سطح اطمینان 95 درصد بر متغیر «فرهنگ ایثار» تأثیر مستقیم و معنادار داشته‌اند. در این مدل، متغیر «باورهای دینی» وارد معادله شده است تا بتواند بر رابطه‌ی متغیرهای مستقل و وابسته تأثیر بگذارد و اثر متغیر مستقل بر وابسته را افزایش دهد. با توجه به نتایج این پژوهش، متغیر «باورهای دینی» توانسته است بر رابطه‌ی متغیرهای مستقل و وابسته تأثیر بگذارد و سطح معناداری برای رابطه، کمتر از پنج درصد شده است. بنابر این، متغیر «باورهای دینی» توانسته است نقش یک «متغیر تعدیل‌گر» را ایفا کند.

با توجه به نتایج ارائه شده در جدول 2 از نرم‌افزار اسمارت پی. ال. اس، نتایج دو فرضیه اصلی پژوهش به صورت ذیل ارائه می‌شود.

جدول 2: نتایج آزمون فرضیه‌های پژوهش

فرضیه	شاخص	آماره تی	ضریب مسیر	نتیجه آزمون فرضیه
1. بی‌عدالتی ← فرهنگ ایثار		2/112	-	تأیید
2. باورهای دینی ← فرهنگ ایثار		3/305	+	تأیید

بر اساس جدول 2 و با توجه به آماره تی، فرضیه‌های اصلی 1 و 2 در سطح اطمینان 95 درصد تأیید می‌شوند.

برای بررسی وضعیت تعدیل‌کنندگی متغیرهای مدل نظر پژوهش، از نتایج ارائه شده در نمودارهای 2 و 3 استفاده شده است. نتایج فرضیه فرعی پژوهش (فرضیه 3) در جدول 3 ارائه شده است.

جدول 3: بررسی وضعیت متغیر تعدیل‌کننده

فرضیه	شاخص	آماره تی	آماره تی (باورهای دینی)	نتیجه مقایسه
بی‌عدالتی اجتماعی ← فرهنگ ایثار		2/112	2/786	تعدیل‌کنندگی

طبق جدول 3، آماره تی مربوط به فرضیه‌های اصلی، پس از ورود متغیر تعدیل‌کننده، بیشتر از حد مجاز $(1/96)$ می‌شود. بنابر این، متغیر «باورهای دینی» در این پژوهش نقش تعدیل‌کنندگی دارد.

(ز) بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش، به منظور توسعهٔ چارچوب جامعی از اعتلای فرهنگ ایثار، تأثیر باورهای دینی در صورت بروز و مشاهدهٔ بی‌عدالتی‌های اجتماعی، در بین دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان بررسی شد. در ادامه روابط بین متغیرهای پژوهش با جزئیات بیشتری بررسی و نتایج فرضیه‌های پژوهش ارائه شد. در گام نخست بررسی فرضیه‌های پژوهش، وجود رابطهٔ مستقیم بین بی‌عدالتی‌های اجتماعی و تضعیف فرهنگ ایثار، مطابق پژوهش سبحانی (1387) اثبات شد. سپس، معناداری رابطهٔ باورهای دینی و اعتلای فرهنگ ایثار مطابق پژوهش آقامحمدی و همکاران (1393) و پژوهش گل‌پرست و شاهنده (1392) تأیید شد. فرضیهٔ سوم نیز بدین نحو به اثبات رسید که در صورت بروز بی‌عدالتی در جامعه، باورهای دینی و پیش‌انگاره‌های مذهبی می‌توانند بر تقویت و اعتلای فرهنگ ایثار در جامعه تأثیر مستقیم داشته باشند. در خصوص تطبیق و همسویی فرضیهٔ اخیر با دیگر پژوهشها باید به این نکته اشاره کرد که تا کنون پژوهشی در این موضوع انجام نشده است و همین امر را می‌توان جنبهٔ نوآوری این پژوهش دانست.

با توجه به مطالعهٔ موردی که در دانشگاه شهید باهنر کرمان با جامعهٔ آماری محدود صورت گرفت، پاسخ این گروه به پرسشنامه‌ها دربارهٔ تأثیرگذاری «باورهای دینی» بر اعتلای «فرهنگ ایثار»، تجزیه و تحلیل شد و با توجه به نتایج حاصل از بررسی فرضیه‌های پژوهش، به «نقش تعدیل‌گر مفاهیم و باورهای دینی» در اعتلای فرهنگ ایثار دست یافتیم.

پیشنهادها

در راستای تقویت بحث «فرهنگ ایثار» در جوامع گوناگون، به ویژه جامعهٔ دانشگاهی کشور، پیشنهاد می‌شود مباحث ذیل در دانشگاهها عملیاتی شوند تا شاهد اعتلای روزافزون فرهنگ ایثار و فداکاری در میان جوانان و آینده‌سازان جامعه باشیم:

- از آنجاکه عمده متون کتب درسی در بسیاری از رشته‌های نظری دانشگاهی، صرفاً ترجمهٔ متون غربی، بعضاً خالی از مبانی الهی و معنوی و بیشتر ناظر به جنبه‌های مادی زندگی بشر است، ضرورت دارد با بهره‌گیری از متون غنی اسلامی در زمینهٔ آموزش دانشجویان پیشقدم شده، با اقتباس از این منابع معتبر، به تبیین فرهنگ ایثار و از خودگذشتگی بپردازیم.

- یکی از مسیرهای موفقیت‌آمیز در زمینهٔ جذب و پرورش نسل جوان و قشر فرهیختهٔ دانشگاهی، برگزاری کلاسهای جنبی و نشستهای هم‌اندیشی در زمینهٔ اعتلای سطح فرهنگ و معارف اسلامی است؛ زیرا تجربه نشان داده که آموزش چهره به چهره و وارد کردن دانشجویان در مباحث، همواره تأثیر مثبت در آموزش آنان داشته است.

- استفاده از دانش و تجربیات اساتید گرانقدر حوزه و دانشگاه می‌تواند راهگشای مشکلات پیش رو باشد؛ زیرا کلام نافذ این اساتید در تبیین ارزشهای دینی و اعتلای فرهنگ ایثار، تأثیر بسزایی دارد.

منابع

- آزادیان، مصطفی (1390). «اخلاق بودایی؛ مبانی و ساختها». معرفت ادیان، سال دوم، ش 6.
- آشوری، داریوش (1386). تعریف‌ها و مفهومی فرهنگ. تهران: آگه.
- آقامحمدی، علی؛ عذرا عرفانی پور و مهدی مرادی (1393). «نقش دین و باورهای دینی در سلامت روانی فرد و جامعه». کنگره ملی تفکر و پژوهش دینی.
- آمدی، عبدالواحد (1392). غرورالحکم و دررالکلم. ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چ سیزدهم.
- ابن فارس، احمد (1421 ق). مقائیس اللغة. قم: مکتب الاعلام الإسلامی.
- ابن منظور، محمدبن مکرّم (1419 ق). لسان العرب. بیروت: دارالصادر.
- اسماعیلی، رفیع‌الدین (1390). «اصل عدالت اجتماعی در مدیریت اسلامی و شاخصه‌های آن». معرفت، سال بیستم، ش 171.
- انوری، حسن (1381). فرهنگ بزرگ سخن، ج 1. تهران: ادیبی.
- بخشی، علی (1375). فرهنگ علوم سیاسی. تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران.
- توسلی، حسین (1380). «فلسفه حق در اندیشه سیاسی آیت‌الله مطهری». علوم سیاسی، سال چهارم، ش 13.
- جاویدی، مجتبی (1393). «عدالت اجتماعی و چالشهای ناشی از فقدان آن». صدرا، ش 10.
- جعفری، محمدتقی (1376). ترجمه و تفسیر نهج البلاغه. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حکیمی، محمدرضا (1395). الحیاه. تهران: دلیل ما.
- دهخدا، علی‌اکبر (1377). لغتنامه. تهران: دانشگاه تهران.
- راش، مایکل (1377). جامعه و سیاست (مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی). ترجمه منوچهر صبوری. تهران: سمت.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (1395). مفردات الفاظ القرآن. قم: ذوی القربی.
- رسولی پور، رسول (1387). «باور دینی». کتاب ماه دین، ش 135.
- سبحانی، مهدی (1387). «راهکارهای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در بین کودکان». تهران: دانشگاه شاهد.
- سوری، محمدرضا (1391). «بررسی عوامل تأثیرگذار ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در جامعه» همایش ملی ادب ایثار، هنر شهادت، اراک، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (1391). نقشه مهندسی فرهنگی. تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- شهریوی، شهروز (1386). شهید و شهادت از دیدگاه شهید مطهری (د). تهران: نجابت.
- طبرسی، فضل بن حسن (1372). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تحقیق محمدجواد بلاغی. تهران: ناصرخسرو.

- طوسی، محمد بن حسن (1428 ق). التبیان فی تفسیر القرآن. مقدمه شیخ آغا بزرگ تهرانی و تحقیق احمد قصیر عاملی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عزتی، ابوالفضل (1371). «مقایسه بین مفهوم شهادت در مسیحیت و اسلام». مجله حوزه، ش 52.
- فضل‌اللهی قمشی، سیف‌الله (1394). «مسئولیت‌پذیری دانشجویان؛ عوامل تأثیرگذار و اولویتها». فرهنگ در دانشگاه اسلامی، سال پنجم، ش سوم.
- فلسفی، محمدتقی (1386). الحدیث (روایات تربیتی از مکتب اهل بیت (ع)). ترجمه مرتضی فرید تنکابنی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- فهیمی قوچانی، محمدصادق (1388). «گذاری در کوی اینار و منزل شهادت و عبوری بر معارف دینی». برگرفته از: <http://shaheid.blogfa.com>
- کاپلان، هارولد و بنیامین سادوک (2015). خلاصه روان‌پزشکی. ترجمه فرزین رضاعی. تهران: ارجمند.
- کرمی، جهانگیر و همکاران (1385). «بررسی روابط چندگانه ابعاد جهت‌گیری مذهبی با سلامت روانی در دانشجویان دانشگاه رازی». علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شهید چمران، ش 3.
- کلینی، محمد بن یعقوب (1370). اصول کافی. ترجمه هاشم رسولی. تهران: کتابفروشی علمیه اسلامیة.
- کیخا، نجمه (1383). «مفهوم و سازوکارهای تحقق عدالت اجتماعی». علوم سیاسی، ش 26.
- گل‌پرست، قنبر و حبیب‌شاهنده (1392). «اوهکارهای ترویج و تقویت فرهنگ اینار و شهادت در جامعه». همایش ملی اینار و شهادت.
- محمدزاده، علی (1396). «بررسی آسیبهای فرهنگی- روان‌شناختی اساسی در بین دانشجویان دختر و پسر». فرهنگ در دانشگاه اسلامی، سال هفتم، ش 1.
- مطهری، مرتضی (1393). سیری در نهج البلاغه. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (1394). مجموعه آثار. تهران: صدرا.
- نراقی، مهدی (1419 ق). جامع السعادات. تصحیح محمد کلاتر. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- Agha Mohammadi, Ali; Azra Erfanipour & Mahdi Moradi (2014). **“The Role of Religion and Religious Beliefs in Individual and Society Mental Health”**. *National Congress of Religious Research and Religion*.
- Amodi, Abdul Wahid (2013). **Ghorar Al-Hakam and Dorar Al-Kalam**. Translated by Seyyed Hashem Rasouli Mahallati. Thirteenth Print, Tehran: Islamic Culture Publishing Office.
- Anvari, Hassan (2002). **The Great Culture of Speech**. Tehran: Adibi.
- Ashuri, Darius. (2007). **Definitions and Concept of Culture**. Tehran: Agah.
- Azadian, Mostafa (2011). **“Buddhist Ethics; Foundations and Fields”**. *Religious Knowledge*, Second Year, No. 6.
- Bakhshi, Ali (1996). **Political Science Culture**. Tehran: Iran Information and Documentation Center.

- Dehkhoda, Ali Akbar (1998). **Dictionary**. Tehran: Tehran University.
- Ezzati, Abolfazl (1992). “**Comparison between the Concept of Martyrdom in Christianity and Islam**”. *Hawzah Magazine*, No. 52.
- Fahimi Ghouchani, Mohammad Sadegh (2009). “**Going to the Sacrifice and the House of Testimony and Passing on Religious Teachings**”. In: www.shaheid.blogfa.com
- Falsafi, Mohammad Taqi (2007). **Al-Hadith**. Translated by: Morteza Farid. Tehran: Islamic Culture Publishing Office.
- Fazlallahi Qamshi, Seifallah (2015). “**Student Accountability; Effective Factors and Priorities**”. *Quarterly Journal of Islamic Studies*, Vol. 5, No. 3.
- Golparast, Ghanbar & Habibeh Shahandeh (2013). “**Strategies to Promote the Culture of Self-Sacrifice and Martyrdom in Society**”. *National Conference of Sacrifice and Martyrdom*.
- Hakimi, Mohammad Reza (2016). **Al-Hayyah**. Tehran: Dalil e Ma.
- Hume, D. (1987). **Treatise of Human Nature**. Appendix, Oxford University Press.
- Ibn Faris, Ahmad (2009). **Maqais al loḡhah**. Qom: Maktabol Islami.
- Ibn Manzour, Muhammad Ibn Mokarram (2007). **Lisan al Arab**. Beirut: Dar al-Sadr.
- Ismaili, Rafi'addin (2011). “**The Principle of Social Justice in Islamic Management and its Characteristics**”. *Ma'refat Magazine*, Year 20, No. 171.
- Jafari, Mohammad Taqi (1997). **Translation and Commentary on Nahj al-Balaghah**. Tehran: Publishing House of Islamic Culture.
- Javidi, Mojtaba (2014). “**Social Justice and the Challenges of Lack of It**”. *Sadra Quarterly*, No. 10.
- Kaplan, Harold & Benjamin Saduk (2015). **Synopsis of Psychiatry**. Translation by Farzin Rezaee. Tehran: Arjomand.
- Karami, Jahangir & et al. (2006). “**Investigating the Relationship between Religious Orientation and Mental Health Dimensions among Razi University Students**”. *Journal of Educational Sciences and Psychology*, Shahid Chamran University, No. 3.
- Kaykha, Najmeh (2004). “**The Concept and Mechanisms for the Realization of Social Justice**”. *Political Science Quarterly*, No. 26.
- Koleini, Mohammad Ibn Ya'qub (1991). **Osuol e Kafi**. Translated by: Hashem Rasooli. Tehran: Islamiyah.
- Mohammadzadeh, Ali (2017). “**Examining the Major Cultural-Psychological Harm among Male and Female Students**”. *Quarterly of Culture, Islamic University*, Seventh year, No 1.
- Motahari, Morteza (2014). **Study in Nahj al-Balagheh**. Tehran: Sadra.
- Motahari, Morteza (2015). **Collection**. Tehran: Sadra.
- Naraghi, Mahdi (2007). **Jame al Saadat**. Correcting: Mohammad Kalantar. Beirut: Al-Aalami Institute for Media.

- Ragheb Isfahani, Hussein Ibn Muhammad (2016). **Mofradat al- al-Quran**. Qom: Zwi al-Qorba.
- Rasulipour, Rasool (2008). **“Religious Belief”**. *Book of the Moon of Dean Magazine*, No. 135.
- Rush, Michael (1998). **Community (Introduction to Political Sociology)**. Translat by: Mannuchihr Sobouri. Tehran: SAMT.
- Shahruoie, Shahrooz (2007). **Martyr and Martyrdom from the Viewpoint of Motahari (RA)**. Tehran: Nijabat.
- Sobhani, Mahdi (2008), **Strategies for promoting the culture of self-sacrifice and martyrdom among children**, Tehran: Shahed University
- Suori, Mohammad Reza (2012). **“Investigating factors influencing the culture of self-sacrifice and martyrdom in society”** National Conference on the Literature of Isfahan, Art of Martyrdom, Arak, Islamic Azad University of Arak Branch.
- Supreme Council for Cultural Revolution (2012). **Cultural Engineering Map**. Tehran.
- Swinburne, R. (2005). **Faith and Reason**. Oxford University Press.
- Tabrsi, Fazl Ibn Hasan (1992). **Majma al Bayan**. Research: Mohammad Javad Bolaghi. Tehran: Naser Khosrow.
- Tavassoli, Hossein (2001). **“The Philosophy of Right in the Political Thought of Ayatollah Motahhari”**. *Journal of Science and Technology*, 4 Year, 13th.
- Toosi, Mohammad Ibn Hasan (2002). **Al-Tebayan al-Tafsir al-Quran**. Beirut: Dar al-"Torath al-Arabi.
- Wittgenstein, Ludwig (2007). **Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief**. University of California Press.